

ОСОБЛИВОСТІ ЗАСВОЄННЯ МОРАЛЬНИХ НОРМ ДІТЬМИ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

Андріюк В.В. Особливості засвоєння моральних норм дітьми старшого дошкільного віку. У статті розглянуто особливості засвоєння моральних норм дітьми старшого дошкільного віку. Проаналізовано періоди у розвитку морального судження старшими дошкільниками. Показано ефективні методи і прийоми засвоєння моральних норм дітьми старшого дошкільного віку.

Ключові слова: моральні норми, засвоєння, моральне виховання, діти старшого дошкільного віку, поведінка, особистісний розвиток.

Андріюк В. В. Особенности усвоения нравственных норм детьми старшего дошкольного возраста. В статье рассмотрены особенности усвоения нравственных норм детьми старшего дошкольного возраста. Проанализированы периоды в развитии нравственного суждения старшими дошкольниками. Показаны методы и приемы усвоения нравственных норм детьми старшего дошкольного возраста.

Ключевые слова: нравственные нормы, усвоение, нравственное воспитание, дети старшего дошкольного возраста, поведение, личностное развитие.

Постановка проблеми. Проблема морального виховання підростаючого покоління набуває все більшої актуальності, оскільки агресивність, грубість, байдужість і навіть ненависть до ближнього є вельми частими ознаками поведінки сучасної молоді. Моральне виховання розпочинається в сім'ї, яка дає орієнтири ціннісного ставлення до оточення. Підґрунтя моральності людини становлять загальнолюдські та національні цінності, моральні норми, які є регуляторами взаємин у суспільстві. Відображення дитиною суспільного буття відбувається і безпосередньо в практичній діяльності і спілкуванні, і опосередковано – через оволодіння в процесі навчання і виховання суспільними ідеалами й ідеями, принципами і нормами.

Для засвоєння моральних норм суспільства неабияке значення має дошкільний вік, бо саме цей період вважається початковим етапом становлення морального обличчя людини. «Це сензитивний період, коли дитина особливо чутлива і сприйнятлива до морального виховання» [4, с. 187]. Тому розв'язання завдань формування у дітей дошкільного віку уявлень про моральні норми і виховання усвідомленого ставлення до них є актуальними у цей період.

Метою статті є аналіз особливостей засвоєння моральних норм дітьми старшого дошкільного віку.

Вихідні передумови. Огляд сучасної літератури з проблеми дослідження показав, що вагомий внесок у дослідження проблем морального виховання особистості здійснили такі відомі вітчизняні вчені, як І. Бех, М. Боришевський, І. Зязюн. Окремі аспекти засвоєння моральних норм дітьми знайшли відображення у працях Б. Братуся й А. Шемшуріної. Важливі питання формування моральної поведінки розкрито у працях А. Ліпкіної, О. Кошелівської, М. Болдирева.

Моральність особистості розглядається у контексті складових елементів: моральних ставлень, моральної свідомості та моральної самосвідомості і мора-

льної діяльності. Специфіка моральності полягає в тому, що вона передбачає саморегуляцію поведінки особистості.

Моральна мотивація, оцінка і самооцінка виступають важливими засобами моральної регуляції поведінки дитини в дошкільному віці. Саморегуляція ґрунтується на відповідальності дитини, на елементарному рівні її вимогливості до себе.

Виклад основного матеріалу. Виховання активної творчої молоді, здатної до прийняття самостійних рішень і спроможної відповідати за їхнє виконання, є нині актуальним завданням психологічної і педагогічної науки. У зв'язку з цим особливе значення має задоволення потреби суспільства у формуванні доброзичливих, моральних за своїм характером взаємин між людьми. Відомо, що головними регуляторами таких взаємин є моральні норми суспільства, які мають загальний, обов'язковий для всіх людей характер.

Молодший шкільний вік характеризується активним формуванням світогляду, розвитком емоційно-вольової й пізнавальної сфери дитини, збагаченням досвіду спілкування, засвоєнням моральних норм та правил міжособистісної взаємодії.

У літературі особливо жваво обговорюється питання про засоби передавання дітям моральних норм. І одним з найдієвіших засобів такого передавання вважається художня література. Художні образи в доступній дітям формі представляють конкретні вчинки, які відповідають або суперечать нормам моралі, що дає дошкільнятам можливість оцінювати їхню моральну сутність. Крім того, розповіді, що містять у собі мораль, викликають певні емоції, справляють вплив на почуття, що підсилює їхню дію на дошкільнят.

Дослідники з'ясовують умови, за яких уявлення про норми моралі не залишаються формальними, а дають змогу виховувати у дитини усвідомлене ставлення до них, розуміння їхньої значущості в саморегуляції поведінки [5].

Особливо активно засвоєння моральних норм відбувається в процесі спільної діяльності дітей. Ця проблема широко обговорюється в науковій літературі. Спільна діяльність ставить дітей в умови взаємної відповідальності за результат, викликає необхідність спільних обговорень, розподілу обов'язків, взаємозадоволення інтересів учасників. Такі умови мають великі можливості для виховання доброзичливих взаємин.

У той же час у процесі будь-якої спільної діяльності, за свідченням авторів, можливе зіткнення різних точок зору, думок та інтересів. Якщо діти не можуть дійти компромісу, розв'язати виниклі суперечності, спільна діяльність розпадається. Засобом, що попереджує її розпад, є внесення педагогом моральних норм, використання яких дітьми допомагає налагоджувати взаємини, надавати їм морально цінного характеру.

Діти дошкільного віку – через сформований досвід взаємин з навколишнім світом – не можуть ставити під сумнів встановлені дорослими моральні правила, тому живуть і мислять категоріями морального реалізму. Так, в уявленні дитини хорошим є вчинок, що не суперечить висунутим правилам або вимозі дорослого. Як поганий оцінюється вчинок, що не відповідає правилам.

При цьому саме правило формулюється чітко, подається як настановлення до дії, тобто як спонука до виконання. Дитина його не обговорює, тому що в її уявленні дорослий завжди правий [1; 2; 4].

Отже, виконання цих правил розцінюється дитиною як слухняність, добрий вчинок.

Крім того, для морального реалізму характерне дотримання правила, а не його змісту. Буквальне розуміння дитиною правила призводить до того, що вона оцінює вчинки однолітків і свої власні залежно від їхньої відповідності встановленим правилам і не вважає істотними ті наміри, які до них спонукали.

Наприклад, дитина хотіла порадувати улюбленого вихователя і подарувати йому букет квітів. Але з'ясувалося, що квіти вона зірвала на клумбі на території дитячого садка. Очевидно, що спосіб підготовки букета повністю затьмарив для однолітків (можливо, й для самого вихователя) намір дитини порадувати дорослого.

Тим часом оцінка вчинків формує моральні судження дитини, які в своєму розвитку проходять кілька періодів.

Перший період характеризується тим, що поняття справедливого і несправедливого ще не відокремлюється дитиною від поняття обов'язку і непослуху: справедливо те, що відповідає вимогам дорослого. Однак вже в цей період дошкільник здатний виділити несправедливі дії дорослого. Зокрема, це відбувається тоді, коли «дорослий не слідує стосовно дитини тим правилам, які сам і встановив» [5, с. 21].

Приміром, у ряді дитячих садків встановлено правило: перш ніж пройти в ігровий куточок, потрібно зняти взуття перед килимом, яким застелена підлога ігрової зони. Правило встановлюється вихователем. Але нерідко можна спостерігати, як самі вихователі цього правила не дотримуються. Дитина відразу помічає цю несправедливість.

Тому закономірно, що у дитини виникають сумніви і запитання – чому правило не для всіх, чому дорослий, який його сам встановив, не дотримується правила? В подібних ситуаціях важко дати дитині переконливу відповідь. Двоїстість позиції дорослого полягає в тому, що вимога дотримання дітьми певних норм ним самим і відкидається. Дошкільнику складно зрозуміти, що є моральною нормою і чи завжди їй потрібно слідувати. Але якщо дорослий дотримується власних правил, дитина бачить у цьому справедливість і прагне слідувати діям вихователя. Це обумовлено тим, що на цьому етапі авторитет панує над справедливістю.

Другий період у розвитку морального судження визначається тільки до часу виповнення дитині семи років. Цей період характеризується розвитком у неї самостійності в судженнях, діях та вчинках. Справедливість у відносинах і з дорослими, і з однолітками є для дитини пріоритетною. Тому дуже важливою особливістю є взаємодія їхніх думок. Однак рівноправна взаємодія між дитиною і дорослим – у прямому розумінні – досить важка, оскільки нерівність у соціально-рольових позиціях очевидна. Дитина намагається бути схожою на дорослого і в той же час прагне захистити себе від нього, а не обмінюватися з

ним думками. Такі відносини проявляються з моменту встановлення нового рівня взаємодії між дітьми, що визначається як «кооперація» [2, с. 98].

Саме в такому роді взаємодії дитина стикається з необхідністю прийняття правил, що диктуються дитячим співтовариством. Засвоюючи і одночасно привласнюючи їх, діти тим самим можуть самостійно регулювати власну поведінку і вчинки. Завдяки встановленню відносин кооперації дитина поступово усвідомлює існування інших точок зору на справедливе і несправедливе: дорослого, який є носієм ним же встановлених правил, і однолітків, які можуть встановлювати власні правила в спільній діяльності, яку самі й організують.

Слід зауважити, що самостійно організовані дитячі спільноти здатні автономно від дорослого регулювати відносини всередині них. Вироблені спільні правила єдині для виконання усіма учасниками спільної гри або іншої діяльності. В ситуації, коли один з учасників у певний момент часу відмовляється виконувати затверджені правила, його виганяють з дитячого співтовариства як порушника. У цій своїй дії діти бачать справедливість. І, навпаки, якщо втручається дорослий і оцінює дії групи дітей як неправильні та повертає порушника в гру, діти здатні відстоювати свої права та справедливість.

Тільки з розвитком цих відносин відбувається оволодіння дітьми нормами поведінки. Такий процес має неоднозначний і складний характер для морального вибору дитини. Оцінка власного вчинку або вчинку однолітка – це величезна моральна робота, коли потрібно не лише співвіднести вимоги дорослого з конкретною ситуацією, а й самому оцінити її з точки зору моральних правил.

Досвід показує, що для дітей старшого дошкільного віку характерно домінування емоційної сфери у сприйнятті вчинків оточуючих людей. В цей період у дитини інтенсивно формуються моральні почуття: почуття товарищескості, відповідальності, співчуття горю товариша, обурення у разі несправедливості і т.ін. У дітей починає проявлятися ставлення до себе як до суб'єкта і об'єкта чужої радості, відбувається розвиток емпатійних процесів, які передбачають входження в стан іншого, ідентифікацію з ним.

При цьому емоції мають соціальний характер, їхній зміст пов'язаний з моральними проблемами міжособистісних відносин. Діти починають відчувати радість дружби, вони бояться втратити доброзичливі відносини з іншими. Переживання так само пов'язані з моральною стороною міжособистісних відносин. У цей час все чіткіше проявляється прагнення дітей розглядати власні вчинки та поведінку оточуючих крізь призму моралі, критерії якої діти запозичують у дорослих.

Тому було б неправильним розглядати окремо два процеси: формування у дітей моральних суджень і опанування ними способів моральної поведінки.

Джерелом отримання морально збагачених знань може бути слово, особистий приклад вихователя або приклад людей, на яких дитина хоче бути схожою. Однак з боку дорослого необхідний контроль процесу засвоєння моральних норм і правил, оскільки неправильно сформоване уявлення про ту чи іншу межу може призвести до неправильної лінії поведінки. З одного боку, відносна несамостійність морального мислення і недостатній власний досвід виклика-

ють у дітей труднощі в розкритті змісту будь-якої моральної якості і послуго- вуванні вмінням користуватися моральними судженнями під час характеристи- ки вчинків, складнощі у свідомому оперуванні моральними поняттями. З друго- го боку, діти часом не можуть здійснювати правильні вчинки у зв'язку зі склад- ністю життєвого факту, з відсутністю подібних випадків у їхньому житті або негативним впливом на них досвіду інших людей. Тим більше, вони нерідко не в змозі дати їм правильну моральну оцінку [3].

Тому становлення поведінки, що базується на моральних нормах, може бути продуктивним у тому випадку, коли супроводжується підтримкою і пози- тивною оцінкою вихователя. Це не тільки стимулює моральну активність дити- ни, а й коригує її поведінку, сприяє правильному формуванню моральних суд- жень, збагачує моральний досвід.

Передумовою виникнення та засвоєння моральних норм поведінки є ко- гнітивні, емоційні та мотиваційні чинники розвитку моральних норм дошкіль- ника. Моральна поведінка повинна стати потребою дитини: лише тоді вона ре- алізуватиметься повною мірою і незалежно від ситуації контролю з боку дорос- лого.

Рання і своєчасна психопрофілактика та психокорекція моральної поведі- нки у дошкільному віці передбачає активізацію суб'єкт-суб'єктної форми про- яву особистісних передумов реалізації моральних форм поведінки. Ефективни- ми в цьому плані є такі прийоми, як рольові ігри з подальшим аналізом мораль- но-етичних ситуацій; обговорення ситуацій моральної колізії; використання ка- зок з подальшим відтворенням суперечливих ситуацій, що сприяє формуванню уявлень про моральні форми поведінки й емоційного ставлення до власної мо- ральної поведінки та моральної поведінки ровесників і дорослих.

Протягом всього періоду дошкільного дитинства оцінка дорослого, його ставлення мають для дитини особливу вагу. В процесі дорослішання у до- шкільника поступово змінюється ставлення до діяльності і своєї поведінки, ди- тина все частіше керується загальноприйнятими нормами і моральними прави- лами. Однак адекватно оцінити свої дії дитина може не завжди, і дорослий для дитини лишається зразком того, як потрібно робити, й одночасно – джерелом оцінки її дій. Дитина прагне до того, щоб оцінки дорослого збігалися з її влас- ними. Тому їй важливо зрозуміти сутність оцінних вимог для того, щоб побачи- ти себе «ніби з боку», свідомо слідувати нормам, тобто керувати своєю по- ведінкою; по-різному будувати свої відносини з оточуючими людьми.

Формуванню моральних форм поведінки у дошкільників сприяє організа- ція та проведення спеціальної цілеспрямованої діяльності, зокрема, навчально- ігрової, яка передбачає психологічну корекцію та тренування зазначеного фе- номена. Застосування системи розвивальних і корекційних заходів щодо вдос- коналення моральних форм поведінки у дошкільників створює сприятливі умо- ви для їхнього особистісного розвитку.

Саморегуляція поведінки як вища форма нормативної детермінації пове- дінки дітей на основі норм моралі формується до завершення дошкільного ди- тинства і забезпечує самостійне та добровільне дотримання норм моралі за від-

сутності зовнішнього контролю і примусу. Практика свідчить, що старший дошкільний вік – сприятливий час для засвоєння багатьох моральних норм. У процесі постійного нагромадження та осмислення моральних фактів, відносин і їхнього аналізу та оцінки відбувається прийняття дитиною моральних рішень, здійснення відповідальних виборів.

У результаті дослідження ми дійшли таких **висновків**.

- Науковці розглядають моральний розвиток як центральний напрямок особистісного становлення, сутністю якого є «привласнення» дитиною моральних норм, інтеріоризація моральних здобутків і цінностей певного суспільства.

- Моральність особистості розглядається у контексті складових елементів: моральних ставлень, моральної свідомості та моральної самосвідомості, моральної діяльності. Моральна мотивація, оцінка і самооцінка – важливі засоби моральної регуляції поведінки дитини в дошкільному віці.

- Дошкільник ще не може володіти повноцінною моральною поведінкою із внутрішньою сутнісною моральною самодетермінацією, він може лише оволодівати її моральними формами. Мораль не може забезпечити і передбачити приписів на всі випадки життя, бо реальні життєві обставини суперечливі, різноманітні, неповторні, унікальні. Дитині доводиться щоразу, по-своєму, відповідно до власного досвіду розв'язувати моральну проблему.

Перспективою подальших досліджень емпіричне вивчення розвитку моральної поведінки у дітей дошкільного віку, яке дасть змогу розширити знання про природу засвоєння ними моральних норм, з'ясувати її особливості та механізми розвитку в онтогенезі.

Список використаних джерел

1. Безверхий О. Діагностика та корекція порушень морального розвитку молодшого школяра / О. Безверхий // Початкова школа. – 2009. – №6. – С. 62.
2. Бех І.Д. Виховання особистості: підручник / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
3. Боришевський М.Й. Розвиток морального саморегулювання поведінки учнів / М.Й. Боришевський // Психологія: зб. наук. праць. – К., 2015. – С. 3 - 11.
4. Корепанова М. В. Роль моральних суджень у моральному розвитку дитини-дошкільника // Науково-методичний електронний журнал «Концепт». – 2015.
5. Поніманська Т.Л. Моральне виховання дошкільників: навч. посібник / Тамара Іллівна Поніманська. – К.: Вища школа, 2013. – 214 с.

Spysok vykorystanykh dzherel

1. Bezverkhyu O. Diahnostyka ta korektsiya porushen moralnoho rozvytku molodshoho shkolyara / O. Bezverkhyu // Pochatkova shkola. – 2009. – №6. – S.62.
2. Bekh I.D. Vykhovannya osobystosti: pidruch. / I.D. Bekh. – K.: Lybid, 2008. – 848 s.

3. Boryshevskyy M.Y. Rozvytok moralnoho samorehulyuvannya povedinky uchniv / M.Y. Boryshevskyy // Psykholohiya: zb. nauk.pr. – K., 2015. – S. 3-11.
4. Korepanova M. V. Rol moralnykh sudzhen u moralnomu rozvytku dytyny-doshkilnyka // Naukovo-metodychnyy elektronnyy zhurnal «Kontsept». – 2015.
5. Ponimanska T.L. Moralne vykhovannya doshkilnykiv: navch. posibnyk / Tamara Illivna Ponimanska. – K.: Vyshcha shkola, 2013. – 214 s.

Andriiuk V.V. Peculiarities of moral norm assimilation by children of the senior preschool age. The preschool age is really important for social moral norm assimilation, because this period is considered as the initial stage of a person's morality formation. This is a special period when children are especially sensitive and receptive to moral guidance.

The article discusses peculiarities of the moral behavioural norms of senior preschoolers and describes periods of their moral judgments development.

Cognitive, emotional and motivational factors of development of preschoolers' moral norms can become a prerequisite for emergence and assimilation of moral behavioural norms. The moral behaviour should become a child's need: only at such a case, it will be implemented in full and independently of adults' control.

The specificity of morality is that it proposes self-regulation of behaviour. Self-regulation of behaviour, as the highest form of normative determination of children's behaviour on the basis of moral norms, is formed to the end of the preschool age and means independent and voluntary compliance with the moral norms without any external control and coercion. In the process of constant accumulation and comprehension of moral facts, their analysis and evaluation, children make moral decisions and responsible choices.

The article presents effective methods and techniques for moral norm assimilation by senior preschool children. In particular, formation of moral behaviour at preschoolers is facilitated by organization and implementation of special purposeful activities – in particular, educational-games, involving psychological correction and training. A system of developmental and correctional measures can improve preschoolers' moral behaviour and create favourable conditions for their personal development.

Key words: moral norms, assimilation, moral education, children of the senior preschool age, behavior, personal development.

УДК 316.6

Бахмутова Л. М.

ДИНАМІКА ПОКАЗНИКІВ САМООЦІНКИ СТАНУ ЗИМІВНИКІВ СТАНЦІЇ «АКАДЕМІК ВЕРНАДСЬКИЙ» ПРОТЯГОМ ПЕРІОДУ ГОСТРОЇ АДАПТАЦІЇ ТА ПОЛЯРНОЇ ЗИМИ

Бахмутова Л. М. Динаміка показників самооцінки стану зимівників станції «Академік Вернадський» протягом періоду гострої адаптації та полярної зими. Досліджено динаміку показників суб'єктивної самооцінки стану зимівників в умовах тривалої антарктичної експедиції. Описано модифіковану експрес-методику шкалованої самооцінки стану зимівників, за якою проводиться щомісячний моніторинг стану зимівників Української антарктичної станції (УАС) «Академік Вернадський» за показниками: психофізіологічний стан (самопочуття, активність, настрої, працездатність, стан здоров'я); емоційний стан (відчуття задоволеності відносинами з колегами, оточуючим середовищем, виконуваною роботою та життям в Антарктиці); міжособистісні відносини (дружелюбність та згуртованість ко-